

A magyar történettudomány időszerű kérdései

Karácsonyi Béla előadása a Történelmi Társulat Délalföldi Csoportjának vitaülésén

Történettudományunk fejlődéséről, eredményeiről és megoldandó feladatairól utoljára Molnár Erik elvtárs adott összefoglaló értékelést, elemzést a Századok 1955. évi 2. számában. Ennek az elemzésnek a legtöbb megállapítása helytálló ma is. Mégsem felesleges a kérdést ismét napirendre tűzni, hiszen a XX. kongresszus számos olyan elméleti — a gyakorlatot alapvetően módosító — problémát vetett fel, amely tudományágunk fejlődését teljesen új utak, vagy legalább is: hosszú idő óta járatlan utak felé tereli. Ezt az új útkeresést mutatta a Petőfi-körben rendezett pezsgő történetészvita is, melyről összefoglaló közlést olvashatunk a Századok most megjelent, 1956. évi 3. számában. Ma már le lehet mérni ennek a vitának nemcsak az eredményeit, de hiányosságait is. A vita időpontjában talán még érthető volt, ha a hangsúly inkább az elkövetett hibák feltárására, a felelősség kérdésére és a szervezeti problémákra esett. Ma már — úgy vélem —

az szükséges, hogy egy lépéssel továbbhaladva elsősorban az elméleti kérdéseket, valamint a legfontosabb teendőket vegyük szemügyre, felmérjük azokat a legjobb eredményeket, amelyekre támaszkodva a gyors fejlődés biztosítható.

Nyilvánvalóan nincs szükség arra, hogy az egyéni felelősséget elhomályosítsa valamilyen egészen széles, általános és ködös kollektív felelősség kimondásával meg nem történteknek nyilvánítsuk a hibákat. Az sem engedhető meg, hogy a fehér megfeketdjék, hogy a fehér és fekete szürkeséggé olvadjon össze, de az sem, hogy holmi általános elvi és személyi rehabilitációs hullám a nyilvánvalóan feketét is fehérre mossa. Ugyanakkor a konkrét felelősséget és általában a történetész-front hibáit csakis az országos politika háttérébe, sőt, ennél is szélesebb távlatokba beleágyazva lehet felmérni. Ez azonban korántsem menthet fel bennünket saját hibáink konkrét és önkritikus elemzésének kötelezettsége alól.

Az elkövetett hibáknak — elsősorban mint tankönyvtör — magam is aktív részese vagyok s amennyire szívesen gyakorlok önbírálatot eddigi tevékenységem fellett, annyira képtelen vagyok arra, hogy egy könnyed szkezzel felelőskedjek ama — mások által már meghódított — magaslatra, ahonnan a saját hibákat idegenként lehet ostromozni, s ahonnan éppen a fáraók mutathatják meg Mózesekké átlénygölve az ígért új földjét. Ezzel korántsem akarom kétségbevonni számos önkritika őszinteségét, és azt a képességet, hogy az emberek egy tisztultabb szemléletet alkítsanak ki a régebbi hibák leküzdésével.

Tagadhatatlan, hogy valamennyi szaktudományág közül a történettudomány művelőit marasztalja el legjobban ma a közvélemény.

S ha volt bennünk hajlandóság az elmúlt tíz esztendőben arra, hogy sűtkézzünk a sugárárdatban, mely a magyar marxista tudomány élvonalában haladni véltünkben reánk özlön, elegendő erkölcsi bátorsággal kell rendelkezni a számonkérésre való szembenézéshez is. Kétségtől a legsúlyosabb kompromittált tudományok művelői közé tartozunk. Emlékezzünk csak arra a gúnyos «jelszóra», amely a XX. kongresszust követő napokban terjedt el: «Mától kezdve minden másképp volt». Hittelünk megígért s még eredményeinket is a székszis, nemegyszer a cinizmus hullámai ostromolják.

A felszabadulás után a társadalmi tudományok közül kétségtől elsőnek a történettudomány állt lábra,

hogy felszámolja a múlt örökségének súlyos bűneit, az idealista-nacionalista irányzatok által népünk tudatában okozott torzításokat. Helyzeti előnyt jelentett, hogy olyan önálló alkotómunkára alkalmas vezetőkérdésekkel rendelkezünk (Révai, Molnár, Andics, Mód elvtársak és mások), akik már a Horthy-korszakban megvetették a hazai történelem marxista művelésének alapjait, s akik részint személyesen, részint munkáikkal elősegítették a fiatal marxista történetész-gárda viszonylag gyors felnövekedését. Elsőknek sajtóítottuk el a marxista módszer elemeit, méginkább az aktuális politikai frazeológiát s ez nem csekély öntudattal, nemegyszer önhittséggel töltött el bennünket, amit az eredmények csak tovább növeltek. Ez az önhittség nem kis mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a kezdeti eredményeket nem tudtuk szervezen továbbfejleszteni, hogy a marxizmus-leninizmus elméletének alkotó alkalmazása helyett gyakran vulgarizálás, sematizálás mocsarába fullasztottuk, dogmává merevítettük a klasszikusok gazdag és mélyesen igaz gondolatkinészt.

Eredményeink, kedvező helyzetünk előnyei így nemegyszer átesaptak negatív elöntéteikbe.

Legnagyobb pozitívumunk, a marxizmus-leninizmus ideológiájának hegemoniája, melyet az osztályharc elvi síkján vívtunk ki szakterületünk vonatkozásában is, nem szükségszerűen, nem immanens, nem ideológiánkban gyökerező okok folytán sematizmusba, dogmatizmusba fulladt igen gyakran. Az elméleti önállótlanból, az elvi szilárdság hiányából eredő eszmei gyá-

vaság, a koncepció-nélküliség, a gondolatlanlanság nem egy munkánkra rányomta a maga bélyegét és hozzájárult nemcsak a történettudomány tömegbefolyásának, nevelőerejének hanyatlásához, de általában a marxista tudomány részleges diszkreditálásához is. A marxizmus-leninizmus megtermékenyítő, gazdagító hatása, mely ennek a mélyesen igaz tudománynak és módszernek a lényegéből fakad, a mi kezünkben, nem egy munkánkból idézetekké szikkadt, mankóvá, még rosszabb esetben szemellenzövé silányult. A burzsoa tudomány helyes és szükséges kritikája üres deklarációkba, adatszéri cáfolat helyett semmivel alább nem támasztott kinyilatkoztatásokba fulladt. A múlt haladó irányzatainak eredményei lassan kiselejtezésre kerültek, eltűntek szellemi kincseink leltárából;

Sokan elmondhatjuk tehát, hogy rosszul gazdálkodtunk örökségünk értékeivel, hűtlenül sáfárkodtunk hozományunkkal és ráadásul eléggé gyengécske szellemi gyermekeket hoztunk világra.

Nyilvánvaló, hogy ebben nem mestereink a hibásak, akik csak rendszert, módszert és mintákat adhattak nekünk, de az önálló koncepció-alkotást, gondolkodást — enyhén szólva — nem tették és nem is tehették felelőssé. Csak a mi hibánk, hogy anti-intellektuális módon kiszolgáltuk az ideológia eltörzítését, hogy egy olyan szűke epigonizmust alakítottunk ki, amely a mester-nélküli tanítványok iskolánélküli egyhangúságába, szintelenségébe fakult. Az sem az elméletnek volt szükségzerű következménye, ha a marxizmus-leninizmus hegemoniája egy egészen szűk csoport kizárólagos irányító szerepében inkarnálódott. Fő feladataink tehát: a marxizmus-lenini elmélet és gyakorlati történeti munkásságunk valóságos összhangba hozatala, valamint tudományfrontunk demokratizálása.

Az elmúlt évek során újjáalakítottuk intézményeinket, szervezeteinket.

Létrejött a Történettudományi Intézet, a Munkaszervezeti Intézet, újjászerveződött az Akadémia II. osztálya, a Történelmi Társulat. Komoly munka indult meg az egyetemi, főiskolai tanszéken és a Pártfőiskolán. Pártunk és kormányzatunk biztosította munkánk anyagi feltételeit és megbecsülését, gondolok itt a társadalomtudományi Kossuth-díjakra, az aspirantúra intézményére, a tudományos fokozatokra, a tudományos dolgozók legutóbbi jelentős státusz-rendezésére. Számos kitűnő munka, monográfia látott napvilágot, előrehaladt stádiumban van az egyetemi tankönyvek elkészítése. Múlt és fontosságát megillető mértékben előtérbe került az új- és legújabb-kori történet kutatása. (Más kérdés, hogy ennek ára a régebbi korszakok feltárásának bizonyos háttérbe szorítása volt s nem egy káderünk tudományunk fejlődését gátolta az «Időleges» «átirányítás» káros gyakorlata.) Megkezdődött nemzetközi elszigeteltségünk felszámolását. A szovjet történettudomány segítségének fokozottabb igénybevétele mellett szorosabbra fűztük kapcsolatainkat a népi demokráciák tudósai. Hosszú évtizedek után ismét megrendeztük a magyar történetész-kongresszust, rész vállaltunk a nemzetközi kooperációban, küldöttünk elmentek a római kongresszusra.

Az intézmények és kapcsolatok e mennyiségi gyarapodása azonban nem mindig takar magasabb minőséget, vagy akár csak nagyobb tudományos produktót. Az a kezdetben helyes centralizáció, intézményeink egysége, központi irányítása és területi tömörítése, amelyet az ideológiai küzdelem sikere, győzelme érdekében hoztunk létre, ma már — éppen merevségével — a további fejlődés gátja lett.

A túlzott centralizáció visszafelcsúszott tudományunk művelésének tömegbázisát. Szinte teljesen kihalt a tudományos gyűjtés, feldolgozás végző, publikáló, a helytörténetet ápoló középiskolai tanárok típusa, eltűntek a nem-hivatásos szak-káderek (ebből a szempontból nagyon sajnálom a magántanári intézmény felszámolását);

tudományunk olyan piramishoz lett hasonlatossá, amelynek csak csúcsa van, de nincs szilárd kutatási alapja, éppen ezért magassága is mérsékelte. Hiányzik egyszerűen az a mennyiség, amely minőségbe csapna át. De valljuk meg őszintén, egyelőre valósággal örülnünk kell ennek, hiszen egyszerűen nem is tudnánk mit kezdeni, ha véletlenül megnövekednék az elkészülő munkák száma. Igen kevés könyvet, cikket jelentethetünk meg. Az írásokhoz képest, akiknek számos helyi folyóirat áll rendelkezésükre, sirlamasan elmaradtunk, de hasonló eredményre jutunk, ha a külföldihez (pl. Jugoszláviához) viszonyítjuk publikációs lehetőségeinket.

Különösen nehéz a vidéki kutatók helyzete:

ritkább könyvekhez, országos levéltári anyaghoz munkahelyükön szinte alig férhetnek hozzá. Még a múltköz viszonyítva is valóságos büntetéssé vált vidéken dolgozni. A vidéki történeti tanszkek, egyetemi könyvtárak, levéltárak a fővárosiak-

hoz mérten sokkal gyengébb dotációban részesültek. A vidéki bölcsészkarokon el-sorvasztották azokat a tanszégeket, amelyek a történetképzéshez elengedhetetlenül szükségesek (régészet, néprajz, művészettörténet, általában az ún. segédtudományok). Rusznyák elvtárs egy alkalommal elmondotta, hogy az Oktatásügyi Minisztérium a tudományos kutatómunkára szánt költségvetési összeget nem a tanszkeknek juttatja, hanem az Akadémiának adja. Az Akadémia ebből a pénzből csak azokat a tanszégeket dotálja, amelyek akadémiai kutatóintézetet nem rendelkező tudományágakat művelnek. Minthogy nekünk van egy akadémiai Történettudományi Intézetünk, ez tárcaszinten elszívja a tudományos dotáció nagy részét, tehát az a képtelen helyzet állt elő, hogy a tanszkek anyagi érdeke volna az Akadémiai intézet megszüntetése. Aránytalanságokat kell tapasztalnunk általában a természeti és társadalmi tudományok megbecsülése, dotálása tekintetében is. Holott viszonylag csekély összegekről volna szó, hiszen nekünk nincs szükségünk drága laboratóriumokra, műszerekre, csupán csak könyvekre, folyóiratokra, némi papírra és adminisztratív segédre (gépiróra).

E viszonylag csekély befektetések árán a társadalmi tudományok olyan eredményeket tudnának produkálni, amelyek — éppen elméleti alapjuk magasabbrendűsége folytán — a burzsoa tudománnyal versenyképesek volnának.

Ismeretes, hogy a természeti tudományok területén még a technikai eredményekkel való egyszerű lépéstartás is hatalmas — kétségtől igen szükséges és hasznos — anyagi befektetéseket igényel. Sajnos, gyakran a legegyszerűbb külföldi könyv-és folyóiratigényeket sem tudjuk kielégíteni. Bennünket nem a vasfüggöny, hanem a valutafüggöny választ el a külföldi tudomány eredményeitől: ennek feltétlenül elzárkózás, nemzetközi lemaradás, provincializmus lesz a következménye még a magyar történeti studiumokban is. Elsősorban azonban az egyetemes történet művelése fog méginkább elsekélyesedni, tehát tudományunknak éppen az az ága, amelyben már eddig is szinte bűnös elmaradozottság tapasztalható. Feladataink közé tartozik tehát a történettudomány tömegbázisának és nemzetközi kapcsolatainknak fokozottabb kiszélesítése, elhanyagolt szakágaink egyenletes felfejlesztése (beleértve az ún. segédtudományokat is), a publikációs lehetőségek növelése (mindenekelőtt a vidék számára), valamint az anyagi dotációk arányosabb elosztása.

Tudományunk általános színvonalának emeléséhez feltétlenül szükség van a középiskolai, főiskolai és egyetemi történelemoktatás szervezeti formáinak és tartalmának stabilizálására.

Az évenként újra beköszöntő, „hosszú idő-re-szólo reformok”, a tantervek szenvedélyes változtatgatása, módosítása, a vizsgarend állandó fluktuációja szinte lehetetlenné teszi, hogy pedagógusainkban és hallgatóinkban, végső fokon tehát majd egész népünkben legalább fő vonásaiban kialakult kép formálódjék történelmünk fejlődésmentéről.

A kritika és önkritika fellendítését aligha fogjuk elérni a vitaszellem támogatása, kibontakoztatása nélkül.

A Petőfi-körben lezajlott viták azt bizonyították, hogy a Közponiti Előadói Iroda megszűnése óta még a zártkörű vitalehetőségeknek is az elsorvasztása miatt igen sok probléma, energia gyűlemlett össze, feszíti az elméket. Említeni szeretném a Századok ún. vitarovatát, mely egyáltalán nem tölti be hivatását. Azokat a cikkeket, amelyek valóban polemizáltak, bíráltak, különvéleményt kockáztattak meg, vagy személyi éleztetéseket voltak, a múltban sorra vizsautasították különböző ürügyekre, főként a profilizációra hivatkozva. Irodalomtörténeteszeink sokkal mozgékonyabbnak, rugalmasabbnak bizonyultak ezen a téren. Át kell törni ezt a rossz értelemben vett akadémizmust, poros légkört, a sajtóvitának olyan értelmezését, hogy csak az elismerés szuperlatívuszai jelenthetik a bírálatot, helyesebben — minthogy a Petőfi-kör az áttörést már elvégezte — nem szabad megengedni, hogy ismét kemény kéreg rakódjék a kritika éltető ereire.

Ezeket kívántam általánosságban elmondani. A továbbiakban anélkül, hogy elébe vágnék a vitának, szeretnék néhány szorosabban vett szakkérdést érinteni.

A személyi kultusz káros maradványai, a személyiség történeti szerepének túlbecsülése elleni harc során nemegyszer túlzásokba esnek egyesek.

Olvashattunk pl. a Századokban olyan bírálatot, amely a „Hunyadi János hadjáratai” kifejezést ostromozta jobb ügyhöz méltó kivevél, mert az inkriminált megfogalmazás egyeseket állítólag arra a téves fel-fogásra vezethetne, miszerint Hunyadi egy-személyi vállalkozásairól, magányos hadi-turáiról volna szó és inkább a Hunyadi-vezette néptömegek hadjáratainak említését javallotta. Nyilvánvaló, hogy a személyiség szerepének túlbecsülése a jelen példa esetében nem ilyen stílusú elemek analízisével deríthető fel, hanem sokkal in-

kább annak a kérdésnek tudományos mérlegelésével, hogy nem értékelték-e érdemén felül egyes szerzők Hunyadi történeti tudatosságát, humanizmusát, politikájának köznemesei-demokratikus vonásait stb. Az ellentétes irányú túlzásokra is találhatunk nem egy példát. A Deák-kérdés forró kályháként való kerülése pl. azt eredményezte, hogy teljességgel figyelmen kívül maradtak azok a jelentős tömegek, amelyeknek törekvései, célkitűzései Deák politikai irányvonalában nyertek megfogalmazást. Amennyire elítéljük a személyi kultuszt és a legendagyártást, amely a személyiségeket elszakítja a tömegektől és azok fölé helyezi őket, épp annyira hangsúlyoznunk kell, hogy a személyiségeket a tömegekkel való kapcsolatukban, azoktól függően kell vizsgálni és a néptömegeknek a történelmi feladatok megoldásához nyújtott segítségük alapján kell értékelni. A nagy egyéniségek mérlik fel az ösztönös folyamatokat, a spontán változásokat és bennük tudatosul először a történelmi szükség-szerűség.

Egy másik igen aktuális feladat dolgozónk és értelmisségünk igaz hazafiságára való nevelése a történelem eszközeivel.

Az elmúlt esztendőben, éppen visszahatásként a sok évtizedes reakciós felfogásra, fő feladatunknak, igen helyesen, a proletár-internacionalizmus hangsúlyozását tartottuk és ezt állítottuk szembe a burzsoa nacionalizmussal. Ma már látnunk kell, hogy negatívumok ellenpólusain keresztül ropant nehéz a szocialista hazafiság konkrét tartalmát tudatosítani. Történetírásunkat és oktatásunkat joggal érthette az a vád, hogy mostohán bánik bizonyos nemzeti hagyományainkkal, sajátosságainkkal. Kétségtől engetetett tettünk halad, főleg osztályharcos hagyományaink feltárásáért, ugyanakkor számos mozzanatot figyelmen kívül hagyunk. Ne értsenek félre: távol áll tőlem a gondolat, hogy pl. Werbőczy rehabilitálását felvessem. Ady kétségtől helyesen járt el, amikor — évszázadok távlatából — Werbőczy nevét írta publicisztikai haragjában a reakció fekete lobogójára. (Bár meggyőződése, hogy a maga korában talán s a feudalizmus egész történetében kétségtől nem ő volt a leg-feketébb szereplő. Ugyanígy korrekcióra szorul bizonyos vonatkozásban a Pázmány-portré is, melynek kiigazítását irodalomtörténeteszeink már bátran megkezdtek.) Ellenben gondolok pl. a Széchenyi- és Deák-kérdésre, bizonyos mértékben a Görgey-problémára, a szocialdemokrata munkásmozgalom, továbbá a polgári radikális és demokrata irányzatok értékelésére. (Ez utóbbi esetekben nem csupán posthumus elismerésről van szó, hanem gyakran egzisztenciális kérdésről is, hiszen tudja, hogy pl. Rupert Rezső és Rassay Károlyt kitelepítették.)

Amíg mi bizonyos tekintetben lebecsültük multunkat, addig mások az ellenkező, éppúgy elítélendő végletbe estek.

Külföldről kritikát kaptam pl., hogy nem értékelem eléggé a szlávok szerepét a honfoglalás utáni századokban. Ma is az a meggyőződése, hogy a feltételezett igazság határain belül maximálisan értékeltem ezt a szerepet. De amennyire helytelen volt régebben a germán kultúrkör kizárólagos hatására visszavezetni a magyar fejlődést, épp annyira helytelen volna — nézetem szerint — ugyanazt a nézetet szláv vonatkozásban reprodukálni. Az igazság nem is egyszerűen közepe van, hiszen egy-harmadik, igen lényeges tényezőről semmiképp sem feledkezhettünk meg:

fejlődésünk nyilvánvalóan a szláv és germán hatások, valamint a sajátosan magyaroknak nevezhető komponensek szintézisével, összeolvadásával magyarázható csupán.

Miközben helyesen harc folyt az ökonomista megnyilvánulások ellen, a mi történetírásunk, de még inkább a szovjet történetírás beleesett a Pokrovszky-iskola másik csapdájába:

a mai politika múltba vetítése mint hamis és túlzó aktualizálás támadt fel újra, nemegyszer nacionalista-izű torzításokkal keverten.

A középkori egyetemes történeti tankönyv (egyetemi tankönyvről van szó) pl. a Vatikánról mint kémközponttól emlékezik meg, továbbá azt állítja, hogy a kora-középkori szlávok haditechnikája fejlettebb volt, mint a bizánciaké. Szerinte Mohácsnál egy cseh — magyar hadsereg szenvedett vereséget. Már a XVI. század második felében a balkáni népek egyesítésüket és felszabadításukat a török iga alól Moszkvától várták stb. Ugyanez a tankönyv — a Pankratova-félet nem is említve — az orosz cárok minden háborúját igazságos és felszabadító vállalkozásnak tünteti fel, sohasem hódítottak. Ez a vonal az újkorban is folytatódott. Nemcsak Szibéria gyarmatosítása volt egyszálaló módon békés és humanus vállalkozás, de a cárizmus hódító vetélkedése az angol gyarmatosítókkal a Közép-Keletért is egyszálalóan mint haladé, igazságos politika, az angolok ugyanilyen jellegű törekvése pedig mint jogtalan agresszió nyert értékelést.

Vagy említhetnénk a polgári forradalmak végtelen leszállított szemléletét. Nagyon

(Folytatás az 5. oldalon)